

İkindiden Sonra Uyumayla İlgili Hadîslerin Tahlil ve Tenkidi

Ömer ÖZPINAR

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Konya, Turkey.
oozpınar@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş : 09.03.2021

Kabul: 14.06.2021

Yayın: 30.06.2021

Anahtar

Kelimeler:

Hadîs,
Sünnet,
İkinci,
Uyku,
Uyumak.

İnsan için bedensel ve ruhsal açıdan önemli bir ihtiyaç olan uyku, gece ve gündüz olmak üzere iki vakitte gerçekleşmektedir. Uyku için gece asıl olmakla birlikte gerektiğinde gündüz vaktinde de uyunabilmektedir. Hayatını Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadîslerine ve sünnetine göre şekillendirmek isteyen Müslüman bir kimse, her halinde olduğu gibi uyku saatlerinde de ona uymak istemektedir. Ancak bazı rivâyet kaynaklarımızda özellikle ikindiden sonra uyumanın kişinin aklını kaçıracağına dair bir hadîs bulunmaktadır. İlk olarak Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (ö. 307/919) *el-Müsned* isimli eserinde geçen bu rivâyetin başka tarihleri de bulunmaktadır. Bu rivâyetten hareket edilerek ikindiden sonra uyumanın dinen yasak olduğu, hoş görülmediği veya caiz olmadığı gibi farklı hükümler belirtilmektedir. Sonuçta ikindiden sonra uyumanın sünnete aykırı olduğu ve uyuyanın aklına zarar geleceğinin Hz. Peygamber tarafından haber verildiği şeklinde yaygın bir inanç ortaya çıkmıştır. İkindiden sonra uyumanın hoş görülmemesinin dini, tecrübi ya da tıbbi bir takım izahları bulunmaktadır. Ancak konunun bu çalışmada araştırılan yönü, bu vakitte uyumanın mahzurlu olduğunu bildiren rivâyetin bir hadîs olup olmadığının tespiti ve sıhhatinin ortaya konulmasıdır. İşte bu çalışma, söz konusu rivâyeti sened ve metin açısından inceleyerek sıhhatini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Böylece ikindiden sonra uyumanın dinî hükmü için uygun bir delil olup olamayacağına değerlendirilmesi yapılmış olacaktır.

Analyzing and Criticizing of the Hadiths About Sleeping After Late Afternoon

Article Info

Abstract

Article History

Received : 09.03.2021

Accepted: 14.06.2021

Published: 30.06.2021

Keywords:

Hadith,
Sunnah,
Late Afternoon,
Sleep,
Sleeping.

Sleeping, which is an important physical and spiritual need for the human beings, takes place in two times: during daytime and at night. Although it is essential at night to sleep, one can also sleep during the daytime when necessary. A Muslim who wants to organize his life according to the hadiths and Sunnah of the Prophet Muhammad wants to obey him during the sleeping hours as well. However, there is a hadith in some sources of narration that sleeping especially after the midafternoon will harm one's mental integrity. This narration, which is mentioned for the first time in the work of Abu Ya'lâ al-Mavsilî (d. 307/919), named *al-Musnad*, has other variants. According to this narration, different decrees have been put forward such that sleeping in the late afternoon is religiously forbidden, an abominable matter (makruh) or not permissible. In the final analysis, a widespread belief has emerged that sleeping after the late afternoon is against the Sunnah and that the Prophet informed that the mental integrity of the sleeper would be harmed. There are some religious, experiential or medical explanations about the ban on sleeping after the late afternoon. However, the aspect of the issue that concerns us is to determine whether the narration stating that sleeping at that time is bad is an authentic hadith or not. This study aims at determining the authenticity of the narration by examining it in terms of Sanad and text. Thus, it will be evaluated whether this narration can be a suitable evidence for the religious prohibition of sleeping after the late afternoon.

Atıf/Citation: Özpınar, Ömer. "İkindiden Sonra Uyumayla İlgili Hadîslerin Tahlil ve Tenkidi". *akif* 51/1 (2021), 1-30.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2021.13>

"This article is licensed under a *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License* (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Müslümanlar, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ve onun İslâm'ı anlama ve yaşama biçimi demek olan sünnete büyük saygı ve bağlılık duymaktadır. Bu durum tercihe bırakılmış bir mesele de değildir. Bu, hem Allah Teâlâ'nın inananlardan istediği bir vecibe hem de dini, sağlıklı ve doğru bir şekilde yaşamamanın en önemli şartıdır. Dolayısıyla sünneti ve sünneti bize taşıyan hadîsleri doğru bir şekilde anlamak ve hayata geçirmek bir Müslüman için son derece önemlidir.

Müslümanlar hayatlarını Hz. Peygamber'in gösterdiği ölçü ve kaliteye göre yaşamak ve şekillendirmek istemektedir. Allah Teâlâ, inanan kimselere Rasûlünü örnek olarak sunmuş ve ona bakarak hayatlarını yaşamalarını emretmiştir. Bu bağlamdaki âyetlerden birisi şöyledir:

*"İçinizden Allah'ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Rasûlullâh'ta güzel bir örneklik vardır."*¹

Doğru bir inanca ve din anlayışına sahip olmak ve onun gereğini yaşayabilmek, her şeyden önce dini bilgilerin sağlam ve doğru bir kaynaktan elde edilmesine bağlıdır. Buna ilave olarak elde edilen bu bilgilerin doğru ve maksada uygun bir şekilde anlaşılması gereklidir. Müslümanlar arasında öteden beridir yanlış inanç veya davranışların ortaya çıkıp yayılmasında zayıf ve uydurma rivâyetlerin önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ait olmayan ancak ona nispet edilerek ortaya konan öğretiler, bazen insanlar arasında daha çabuk kabul görüp yaygınlaşabilmektedir. Bu kabil yanlış dini anlayışa dönüşen hususlardan birisi de ikindi vaktinden sonra uyumakla ilgili rivâyetler ve bunlara dayanılarak oluşan dinî hassasiyettir. Özellikle bu vakitte uyumanın dinen yasaklandığına ya da mekrûh hükmünde olduğuna dair rivâyetler, bu konuda güzel bir örnek oluşturmaktadır.

İkinci vaktinden sonra uyumayla ilgili konunun insani tecrübe ya da tıbbî bir takım olumsuz yönlerinden söz edilebilir.² Ancak bu durumun sünnetle ilişkilendirilmesi ve rivâyetlerden hareketle dini bir hüküm ortaya koymak söz konusu olduğunda, sağlam ve doğru bir delilin olması gerekmektedir.

¹el-Ahzâb 33/21.

²Gündüz uykusunun sağlık açısından zararları hakkında bk. Muhammed b. Ebî Bekr Şemsuddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd* (Beyrût : Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 4/221.

Müslümanlar, bu vakitte uyumanın sünnete ve dine aykırı bir eylem olup olmadığını bilmek istemektedir. Aksi takdirde dine uygun yaşamak ile gerektiğinde uyumak gibi tabii bir ihtiyacın karşılanması arasında gelgit yaşanmakta ve bir çelişkiye düşmekten endişe edilmektedir. Zira birçok kimse, 'ikindiden sonra uyumanın zararlı ve deliliğe sebep olduğu' şeklinde Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadîs bulunduğundan bu vakitte uyumanın yasaklandığına inanmaktadır. Bu inancın oluşmasında söz konusu rivâyet çerçevesinde bazı İslâmî kaynaklarda ikindiden sonra uyumanın yasaklandığı (nehy)³ veya mekrûh sayıldığına⁴ dair hükümlerin de etkisi olmaktadır. Bu sebeple insanlar ikindiden sonra uyumaya çekinmekte ve uyuyanlar da sünnete ve dolayısıyla dine aykırı davranmakla itham edilmektedir. Çünkü söz konusu vakitte uyumanın tıbbî ya da örfî sebeplerle zararlı görülmesi başka, Hz. Peygamber tarafından söylenmesi ise başka bir anlam ifade etmektedir. Durum böyle olunca, olay dinî bir boyuta taşınmış olmakta ve manevi bir rahatsızlık meydana getirmektedir. Hatta bu durum bebeklerin bile bu vakitte uyumasının dinen sakıncalı olup olmadığı⁵ gibi sıkıntılı bir düşünceye yol açabilmektedir. Bu sebeple ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceğine dair hadîs olarak nakledilen rivâyetlerin sened ve metin açısından değerlendirilerek bu konudaki sahîh bilginin ve uygulamanın ne olduğunun ortaya konulması gerekmektedir.

Bu çalışma böyle bir boşluğu doldurmak için yapılmıştır. Amacı, ikindiden sonra uyumanın akla zarar verdiğini ifade eden rivâyeti ya da rivâyetleri tespit ederek bunları gerek sened ve gerekse metin açısından incelemektir. Sonuçta bu konudaki rivâyetlerin sıhhatiyle ve doğru anlaşılmasıyla ilgili bilgiler ortaya konulmuş olacaktır.

Konu ele alınırken öncelikle hadîs kaynakları taranarak rivâyetlerin geçtiği en mukaddem eser tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu rivâyetlerle ilgili olarak gerek sened ve gerekse metin tenkitleri yapılacaktır. Bunu yaparken öncelikle cerh ve ta'dîl âlimlerinin râvîler hakkındaki görüşleri tespit edilecektir. Bu konuda ricâl kitaplarına müracaat edilecektir. Daha sonra rivâyetlerin metinleriyle ilgili olarak âlimlerin görüş ve düşünceleri tespit edilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

³ Heysemî - Seyyid Kisrevî Hasen, *el-Maksadü'l-âlî fi zevâ'idi Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, 4/297. Burada müellif el-Heysemî ilgili rivayetin zikredildiği bâb başlığını "Bâbu'n-nehy anî'n-nevm ba'de'l-asr" şeklinde koymuştur.

⁴ Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, thk. Sa'd b. Nâsir b. Abdülazîz eş-Şüserî (Riyad : Dâru'l-Âsime, ts.), 11/292. Burada İbn Hacer, "Bâbu kerâheti'n-nevm ba'de'l-asr" başlığını kullanmaktadır.

⁵ Mesela bk. <https://www.pedagojiokulu.com/showthread.php/5326-Bebeklerin-kerahet-vakti-uyumasi> (10.01.2012).

1. Kur'ân ve Hadislerde Uykuya Genel Yaklaşım

Uyku, gerek beden gerekse ruh sağlığı için hayati öneme sahip beşeri bir ihtiyaçtır. Bütün canlılar hayatîyetlerini sürdürebilmek için uyumak zorundadır. Belli bir süre uyumayan ve dinlenmeyen canlıların ölüme kadar varan tehlikeli sağlık sorunlarıyla karşılaştıkları bilinmektedir.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren bilginler, filozoflar ve tabipler uykunun tanımı ve mahiyetiyle ilgili araştırmalar yapmıştır.⁶ Ancak bu hususlarda kesin ve belli bir sonuca ulaşamamışlardır. Genel ve kısa bir tanımla uykuyu, kişinin bilinçsizlik hali olarak tanımlamışlardır.⁷

İslâm âlimleri de Kur'ân ve hadislerden hareketle uykunun tanımı ve mahiyetiyle ilgili görüş ve düşünceler ortaya koymuştur. Özellikle uykuyla ilgili âyetlerin tefsirinde, hadislerin şerhlerinde ve tıbb-ı nebevî kaynaklarında bu görüşlere rastlamak mümkündür. Dolayısıyla başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere birçok hadîste uykuyla ilgili konulara ve meselelere yer verilmektedir. Arapça'da daha çok *nevm* ve türevi olan *menâm* kelimeleriyle ifade edilen uykuyu Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra), şöyle tanımlamakta ve açıklamaktadır: "Uyku canlılık unsurunun sinirlere ulaşmasının engellenmesi sebebiyle canlıyı dış duylardan, iradeli ve iradesiz hareketlerden âciz bırakan durumdur. Bu, ince bir buharın hızlıca dimağı kaplayarak nefsanî ruhu yoğunlaştırıp organlara etki etmesine engel olması sebebiyle olmaktadır."⁸

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda uykunun derinliğine ve evresine göre farklı isimlerle nitelendirildiğini görmekteyiz. İlgili âyetlerde uyku için daha çok *nevm*/نوم kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime, uykunun derinleşip kalbe geçmesini ve uyku durumundaki bilinçsizlik halini ifade etmektedir.⁹ Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de uykunun ölüme benzerliği üzerinde durulmakta ve her ikisi için *teveffâ* (*canını almak*) fiili kullanılmaktadır.¹⁰ Uyuma ve uyanma, ölüme ve tekrar dirilişin imkânına ve şekline örnek olarak sunulmaktadır.¹¹ Hz.

⁶Bk. Banu Gökçay - Berna Arda, "Tıp Tarihi Açısından Uyku ve Uyku Araştırmaları", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 3/1 (01 Nisan 2013), 70-78.

⁷Leyla Şahin - Meral Aşçıoğlu, "Uyku Ve Uykunun Düzenlenmesi", *Sağlık Bilimleri Dergisi* 22/1 (01 Mart 2013), 93.

⁸Muhammed b. Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Refik el- Acem-Ali Dehrûc (Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 2/1734.

⁹Bk. Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1414), 12/596-599.

¹⁰ez-Zümer, 39/42.

¹¹Bk. Abdülvahit İmamoğlu, "Uyku Ve Ölümün Tabiatıyla İlgili Çağdaş Müslüman Yorumlarda Nefs Ve Ruh Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997).

Peygamber (s.a.v) de birçok hadisinde uykuyu ‘ölümün kardeşi’ olarak nitelendirmektedir.¹² Bu sebeple “Nevm (uyku) hafif ölümdür ve ölüm (mevt) de ağır uykudur” denilmektedir.¹³

Kur’ân-ı Kerîm’de *nevm* kelimesinin dışında derinliğine göre farklı uyku türleri farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Örneğin ‘hafif uyku, gönül huzuru, rahatlamak ve sakinleşmek’¹⁴ gibi manalara gelen *Nu‘âs/نعاس*¹⁵; ‘uyuklama ve şekerleme’¹⁶ manasında *sine/سنة*¹⁷ ve ‘derin, tatlı ama kısa uyku’¹⁸ anlamında *rukâd/رقاد*¹⁹ kelimeleri kullanılmaktadır.

Kur’ân’da ve hadîslerde uykuyla ilgili meseleler genel olarak uykunun insan hayatındaki önemi, ölümlle ilişkilendirilmesi, beşere özgü oluşu ve Allah’ın uyumaktan münezzeh olması, uykunun rüya ile ilişkisi, uykunun mucizevi bir nimet oluşu ve Ashâb-ı Kehf’in uykusu gibi konular bağlamında ele alınmaktadır.²⁰

Binâenaleyh uyumak ve uyku hem gece hem de gündüz vakitlerinde gerçekleşebilen insani bir dinlenme biçimidir. Gece uykusu önemli olmakla birlikte gündüz uykusunun da insan sağlığı için önemli kazanımları vardır. Kur’ân ve hadîslerde uykuyla ilgili genel tanımlamalar, bu iki vakit arasında bir ayırımı gitmeksizin uykuyu mutlak olarak ele almaktadır. Ancak genel anlamda bakıldığında Allah Teâlâ’nın uyku için daha çok geceyi insan fitratına uygun hale getirdiği anlaşılmaktadır. Bu husus Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle ifade edilmektedir: “Sizin için geceyi örtü, uykuyu istirahat kılan, gündüzü de dağılıp çalışma (zamanı) yapan, O’dur.”²¹

Nitekim modern uyku araştırmalarında da asıl olanın gece uykusu olduğu, insana faydalı olan ve tam istirahat sağlayan uykunun da gece uykusu olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmalar “Sirkadiyen ritmi belirleyen ve normal bir insanda yaklaşık olarak saat 23:00

¹²Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-‘evsat*, thk. Târik b. ‘Ivedillah-Abdulmuhsin b. İbrahim (Kâhire: Dâru’l-Harameyn, 1995), 1/282 (No: 919); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Şuabü’l-‘imân.*, thk. Abdulalil Abdulhamîd Hâmid (teşrif: Muhtâr Ahmed en-Nedvî) (Riyâd: Mektebetü’r-rüşd, 1423/2003), 4/409 (No: 4416).

¹³Hüseyin b. Muhammed er-Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem; ed-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412), 2/393.

¹⁴Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 2/441.

¹⁵Bk. el-Enfâl 8/11.

¹⁶İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 13/449.

¹⁷el-Bakara 2/255.

¹⁸Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 362.

¹⁹el-Kehf 18/18.

²⁰Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’ın Amaçları Açısından Uyku Hakkında Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (01 Aralık 2004), 45-77.

²¹el-Furkân 25/47.

ile 05:00 arası salgılanan bir hormon olan melatoninin epifiz bezinde ışığa duyarlı bir şekilde sentezlendiğini göstermiştir.”²²

İslâmî edebiyatta gündüz uykusunun zamanlarına göre farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Güneşin doğuşundan sonra sabahın erken vaktindeki uykuya ‘fakirlik’ manasına gelen *عيلولة/a’ylûle*; duhâ vaktinden öğleye yakın bir zaman içinde uyumaya ‘sakinlik, isteksizlik, ilgisizlik’ manasına gelen *فيلولة/feylûle*; öğle namazı vaktinden ikindiye kadar olan sürede uyumaya ‘istirahat etmek, rahatlamak’ anlamına gelen *كايولة/kaylûle* ve ikindiden sonra güneşin batması arasındaki uyumaya da ‘helak olmak’ anlamında *غايولة/ğaylûle* denilmektedir.²³

Hadislerde bu uyku çeşitlerinden ya da isimlerinden sadece *kaylûle* geçmektedir. Rasûlullâh’ın gündüz uykusuyla ilgili âdeti ve ashâbına da tavsiye ettiği uyku, öğle namazından önce ya da sonra *kaylûle* yapmasıdır.²⁴ *Kaylûle*nin zamanı ve süresi tam olarak tayin edilmemiştir. Havanın sıcaklığına göre öğle namazı vaktinin sonuna kadar değişen bir aralıkta *kaylûle* yapılabilir. ²⁵ Fakat Hz. Peygamber cuma günleri *kaylûle*yi namazdan sonraya bırakmaya dikkat etmiştir.²⁶

Hz. Peygamber ve ashâbı, yaşadıkları coğrafyanın şartları gereği aşırı sıcaklardan korunmak için *kaylûle* yaparlardı.²⁷ *Kaylûle* sadece uyku için değil, öğlenin sıcağından korunmak için gölge bir yerde istirahat etmek manasında da kullanılmaktadır. Bu sebeple *kaylûle*nin bir diğer adı da *nevmu’z-zahîra*(*öğle sıcağının uykusu*)dır.²⁸

Hz. Peygamber’in *kaylûle*yi gece ibadetine yardımcı olacağı için özellikle tavsiye ettiği görülmektedir. Bu konuda şöyle buyurmaktadır: “*Gündüz orucu için sahur yemeğinden ve gece ibadetine kalkmak için de kaylûleden yararlanın.*”²⁹

²²Gökçay - Arda, “Tıp Tarihi Açısından Uyku ve Uyku Araştırmaları”, 75.

²³Bk. Süleymân b. Muhammed b. Ömer eş-Şâfiî el-Büceyremî, *Hâşiyetü'l-Büceyremî alâ şerhi'l-Hatîb (Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb)*. (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1425/1995), 2/383.

²⁴Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Savm”, 22.

²⁵Bk. Mecdüddîn Ebu’s-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 4/133.

²⁶Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cum’a”, 41; “Et’ime”, 17.

²⁷Buhârî, “Salât”, 58.

²⁸İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, 4/133.

²⁹İbn Mâce, “Savm”, 22.

Kaylûlenin yaygın olarak İslâm öncesi dönemden itibaren bilinen ve uygulanan geleneksel bir uyku olduğu ifade edilmelidir. Hatta Hz. Peygamber kaylûleyi “*Ne güzel bir âdettir*”³⁰ diye överek, onun bu geleneksel yönüne vurgu yapmıştır.

Hz. Peygamber’in günlük uyku düzeniyle ilgili genel uygulaması ve tavsiyesine gelince, onun, sabah namazından sonra güneş doğuncaya kadar zikirle meşgul olmayı ısrarla tavsiye ettiği görülmektedir.³¹ Ayrıca sabahın erken vaktinde işe koyulanlar hakkında bereket duasında bulunmaktadır.³² Dolayısıyla sabah namazından sonra ve sabahın erken vaktinde uyumanın sünnete uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında Hz. Peygamber, gerekli gördüğü durumlarda gündüz vaktinde uyumuştur. Bunu yaparken yaşadığı kültürün ve coğrafyanın şartlarına dikkat etmiştir. Ancak Hz. Peygamber’in ikindiden sonra uyuduğuna ya da uyumadığına dair kesin bir bilgiye rastlanılmamaktadır.³³ Rasûlullâh’ın ikindi namazından sonraki mutat davranışının, hanımlarını ziyaret etmek olduğu nakledilmektedir.³⁴ Hz. Peygamber, akşam namazından sonra uyunmamasını, ama yatsıdan sonra, gerekli ve faydalı bir durum olmadığı müddetçe, uyunmasını tavsiye etmektedir.³⁵

Hadîslerde geçen vakitlere göre uyku tavsiyesinde dikkate alınması gereken husus, ibadetlerin aksatılmaması ve çalışma düzeninin bozulmamasıdır. Örneğin yatsı namazından önce uyunmamasının ve sonrasında da faydasız konuşmalardan sakınıp hemen uyunmasının tavsiye edilmesindeki hikmet, başka hadîslerden³⁶ anlaşıldığı üzere sabah ve

³⁰Deylemî, *el-Firdevs*, 4/266 (No: 6781); Alâüddîn Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik el-Hindî Alî el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-efâl*, thk. Bekri Hayyânî, Saffet es-Sakkâ (Beyrût : Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 10/16 (No: 28147).

³¹Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût : el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983), 1/530 (No: 2026, 2027).

³²Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Siyer”, 1.

³³Kaynaklarda Esmâ bt. U'meys'ten gelen ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ikindi namazını kıldıktan sonra Hz. Ali'nin dizine başını koyduğu; Ali'nin de hiç hareket etmeden beklediği, bu sebeple de ikindi namazını kılamadan güneşin battığı, ama Hz. Peygamber'in dua ederek güneşi geri getirerek onun ikindiye kılmasını sağladığına dair bir rivâyet geçmektedir. Ancak bu rivâyetin Hz. Peygamber'in bu esnada vahiy aldığı bildirilen bir tarîki bulunduğu gibi böyle bir açıklama bulunmayan tarîkleri de vardır. Buna göre bu esnada Hz. Peygamber'in uyuduğu mu yoksa vahiy mi aldığı tartışmalıdır. Örneğin Tahâvî, bu konudaki farklı rivâyetleri dillendirdikten sonra şöyle demektedir: “Bu hadiste üzerinde durulması gereken başka bir husus vardır. O da ikindiden sonra uyumanın mübâh olduğudur. Zira bazı kimselere göre bu mekrûh kabul edilmektedir.” Bk. Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 3/94-98. Buna göre Tahâvî'nin, bu rivâyete dayanarak Hz. Peygamber'in ikindiden sonra uyuduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.

³⁴Buhârî, Talâk 8; Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9/316.

³⁵Buhârî, “Mevâkîf”, 23.

³⁶Bk. Buhârî, “Ezân”, 9; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Mesâcid”, 260, 252; Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). “Salât”, 47.

yatsı namazlarının cemaate kılınmasını sağlamaktır.³⁷ Çünkü yatsı ve sabah namazı uyku ve yorgunluk gibi nedenlerle ibadetin ağır geldiği vakitlerde eda edilmektedir.

Hız. Peygamber'in kendisinin gerektiği durumlarda yatsı namazından sonra Müslümanların işlerini görüşmesi ya da sohbet etmiş olması, yatsıdan sonra hemen uyumayı tavsiye ettiği rivâyetlerle çelişmemektedir. Hız. Peygamber böyle yapmakla bu hususta dini bir yasaklamanın bulunmadığını, faydalı ve gerekli durumlarda uyunmayabileceğini göstermek istemiştir.³⁸ Aynı durum diğer vakitlerdeki uyumayı tavsiye ve sakındırma hususunda da geçerli olmalıdır. Dolayısıyla bu hususta kişinin sosyal durumu, çalışma saatleri, mevsimler, coğrafi şartlar gibi örfî hayat şartları dikkate alınarak ve ibadetleri aksatmayacak bir yol takip edilmelidir.³⁹

Buna göre ikindiden sonra uyumayla ilgili rivâyet ya da rivâyetlerin hadîs ilmi açısından durumunu incelemeye geçebiliriz.

2. İkindiden Sonra Uyumayla İlgili Rivâyetler

İkindiden sonra uyumanın insanın aklına zarar verebileceğini ifade eden rivâyetin geçtiği en mukaddem hadîs kaynağı olarak Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919)'nin *el-Müsned* isimli eseri gözükmektedir.⁴⁰

Ebû Ya'lâ'dan önceki kaynaklarda rastlanmayan⁴¹ bu rivâyetin sonraki ilk geçtiği kaynaklardan biri Tahâvî (ö. 321/933)'nin problemlili ve çelişkili rivâyetleri incelediği *Şerhu müşkili'l-âsâr* adlı eseridir. Tahâvî'deki bu rivâyet, İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) doğrudan Hız. Peygamber'den naklettiği mürsel bir rivâyettir.⁴²

Söz konusu rivâyetin kaydedildiği bir başka kaynak, İbn Hıbbân'ın (ö. 354/965) mecrûh râvîlerin bilgilerini ve örnek rivâyetlerini topladığı *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* adlı eseridir.⁴³

³⁷İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/73.

³⁸İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/74.

³⁹Nitekim yatsı namazından sonra hemen uyunup uyunmamasıyla ilgili durumun gecelerin uzun ve kısaliğine değışebileceğiyle ilgili olarak bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/73.

⁴⁰Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsnedü Ebî Ya'la*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk : Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404), 8/316 (No: 4918).

⁴¹Nitekim Heysemî, bu rivâyete Ebû Ya'lâ'nın *el-Müsned*'inde bulunup da *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan hadisleri bir araya getirdiği kitabında yer vermektedir. Bu durum söz konusu rivâyetin daha önceki muteber kaynaklarda bulunmadığının bir başka delilini oluşturmaktadır. Bk. Heysemî, *el-Maksadü'l-'alî fi zevâ'idi Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, 4/297.

⁴²Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/99 (No: 1073).

⁴³Ebû Hâtim Muhammed İbn Hıbbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi (Riyâd: Dâru's-Sumey'i, 1420/2000), 1/344.

Rivâyetin, metni aynı olmakla birlikte farklı bir senedle nakledildiği diğer bir kaynak İbn Adî'nin (ö. 365/976) zayıf râvîler hakkında telif etmiş olduğu *el-Kâmil fî dua'fâi'r-ricâl* adlı kitabıdır. İbn Adî, rivâyetin bu tarikinde İbn Lehîa'nın zayıf rivâyetlerine örnek kabilinden Mekhûl'ün Hz. Peygamber'den naklettiği mürsel bir tarîkini zikretmektedir.⁴⁴

Rivâyet, yine mütakaddimûn dönemi rivâyet kaynaklarından Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038), *et-Tıbbü'n-Nebevî* isimli kitabında Ebû Ya'lâ'dan nakille ve ondaki aynı lafızlarla kaydedilmektedir.⁴⁵ Söz konusu rivâyet, beşinci asırdan sonraki rivâyet veya ricâl kaynaklarında bu sayılan kaynaklara atıfla yer almaktadır.

Buna göre ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceğine dair rivâyetin ilk geçtiği kaynakların, hicri üçüncü asrın sonuyla dördüncü asırda telif edilen eserler olduğu anlaşılmaktadır. Bundan önceki başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere ilk üç asırda tasnif edilen eserlerde bu ya da buna benzer bir rivâyetin bulunmaması dikkat çekicidir.

Şimdi mezkûr eserlerde geçen rivâyetlerin isnâd incelemesini, kronolojik sırayla ve râvîlerinin cerh ve ta'dîl durumlarıyla ilgili bilgiler ışığında ele alalım.

2.1. Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'indeki Rivâyet

'İkindiden sonra uyumanın akla zarar vereceği, bu sebeple bu vakitte uyuyan kimsenin aklına bir zarar gelirse bunun sorumlusunun kendinden başkası olmayacağı' mealindeki Hz. Peygamber (s.a.v.)'e nisbet edilen rivâyetin ilk geçtiği kaynağın Ebû Ya'lâ'nın *el-Müsned* adlı eseri olduğunu az önce tespit etmiştik. Bu rivâyetin sened ve metni şöyledir:

قَالَ أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ حَصِينٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ عَلَانَةَ، حَدَّثَنِي الْأَوْزَاعِيُّ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ عُرْوَةَ، عَنِ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "مَنْ نَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ فَاخْتَلَسَ عَقْلَهُ فَلَا يُلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ"

Ebû Ya'lâ (ö. 307/919) → Amr b. Hasîn (ö. 231/845) → İbn Ulâse (ö. 168/784) → el-Evzâî (ö. 157/774) → ez-Zührî (ö. 124/742) → Urve (ö. 94/713) → Aişe (ö. 58/678) isnâdıyla nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kim ikindiden sonra uyur da aklını kaçırsa (başkasını/başka şeyi) değil sadece kendini kınasın."⁴⁶

Bu rivâyetin senedindeki râvîleri, senedin müntehasından yani sahâbî râvîsinden başlayarak inceleyelim.

⁴⁴Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî dua'fâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavved (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 5/239.

⁴⁵Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, thk. Mustafa Hızır Dönmez et-Türki (Dâru İbn Hâzım, 2006), 1/262 (No: 153).

⁴⁶Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/316 (No: 4918).

Hız. Aişe (ö. 58/678), sahâbiye olmasından dolayı âdildir ve rivâyet usulü açısından değerlendirmeye dışıdır.

Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) tam adı, Ebû Abdillâh Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Esedî şeklindedir. Tâbiûnun önde gelen âlimlerindedir. Özellikle teyzesi Hz. Aişe, annesi Esmâ, babası Zübeyr ve Hz. Ali'den rivâyetlerde bulunmuştur. Cerh ve ta'dîl âlimlerinin hepsine göre sika kabul edilmektedir.⁴⁷

ez-Zührî'nin (ö. 124/742) tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh b. Şihâb'dır. Zührî, tabiûnun sünneti iyi bilen, fakih ve muhaddis bir kimse olarak tanınmaktadır. Sika ve güvenilir bir râvîdir.⁴⁸

el-Evzâî'nin (ö. 157/774) tam adı Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid'tir. Cerh ve ta'dîl kaynaklarında sika, sadûk, me'mûn, hüccet, çok hadîs bilen âlim ve fakîh bir kimse olarak tanıtılmaktadır.⁴⁹

İbn Ulâse'nin (ö. 168/784) tam adı kaynaklarda Ebu'l-Yesîr Muhammed b. Abdullah el-Ukaylî el-Cezerî olarak geçmektedir.⁵⁰ Halife el-Mehdî zamanında kadılık yaptığından *el-kâdî* lakabı bulunmaktadır. İbn Ebî Hâtim, "Yüktebü hadîsih"⁵¹ ve "lâ yuhteccü bih"⁵² olduğunu belirtmektedir.⁵³ İbn Sa'd onu "İnşallah sikadır", İbn Maîn "Sikadır", Buhârî "Fî hıfzihî nazar"⁵⁴, el-Ezdî, "Hadîsleri onun yalanına delildir" şeklinde değerlendirmektedir.⁵⁵ Ulâse

⁴⁷Bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî (Haydarâbâd: 1952/1372'nin ofseti), t.y.), 6/395-396 (No: 2207); Yûsuf b. Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 15/296-298 (No: 3425); Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tehzîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Güneym Abbâs Güneym-Mecdî es-Seyyid Emîn (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîseti li't Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1425/2004), 4/342-346 (No: 4596).

⁴⁸İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/71-74 (No: 318); Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/326-350 (No: 160).

⁴⁹Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1968), 7/488; Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hind: Matbaatü Dâirati'l-Maârif, 1326), 6/238 (No: 487).

⁵⁰Zehabî, *Siyeru a'lâm*, 8/308 (No: 101).

⁵¹"Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadîs, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır. Yahya b. Ma'în bu sigayı, "Râvî, za'iflerdendir!" manasında kullanır." Abdullâh Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 170.

⁵²"Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadîs, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır." Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 171.

⁵³İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/302 (No: 1638).

⁵⁴Buhârî, buna benzer ifadeleri cerh için kullanmaktadır. Hakkında *fîhi nazar* denilen bir râvî, Buhârî'ye göre 'hadîsi hiçbir surette alınamaz' râvî demektir. Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 97.

⁵⁵Zehabî, *Siyeru a'lâm*, 7/308-309 (No: 101).

hakkında İbn Hıbbân “Sikalardan uydurmalar rivâyet eder, ancak cerh yönüyle anılmayı hak eden birisidir” demektedir.⁵⁶

Amr b. Hasîn'e (ö. 231/845) gelince, kaynaklarda tam adı Ebû Osmân el-Ukaylî el-Basrî el-Cezerî el-Kılâbî olarak geçmektedir. Daha çok Muhammed b. Abdullah b. Ulâse'den rivâyetleriyle tanınmaktadır. Ebû Hâtim önceleri ondan hadîs dinlemiş ancak daha sonra terk ederek şöyle demiştir: “Hasen hadîslere benzer rivâyetlerde bulunuyordu, ancak daha sonra İbn Ulâse adına uydurma hadîsler ortaya çıkardı. Bizi ifsad etti ve biz de onu terk ettik.” Ebû Zür'a, onun hakkında: “Kendisinden rivâyet edilecek bir konumda değildir” derken İbn Adî: “Muzlimü'l-hadîstir”⁵⁷ demektedir.⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, babasının onun hadîslerini terk ettiğine dair bilgileri aktardıktan sonra ricâl âlimlerinin onu ‘zâhibu'l-hadîs’,⁵⁹ ‘leyse bi şey’⁶⁰ ve ‘vâhi'l-hadîs’⁶¹ olarak değerlendirdiklerini kaydetmektedir.⁶²

Netice itibariyle ‘ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceği’ şeklinde Hz. Peygamber'e nisbet edilen Ebû Ya'lâ rivâyetinin senedinde bulunan İbn Ulâse ve Amr b. Hasîn isimli iki râvînin, cerh ve ta'dîl âlimlerince ağır bir şekilde cerh edildikleri görülmektedir. Özellikle Amr'ın hadîs uydurmacılığıyla itham edilmesi, burada asıl dikkat edilmesi gereken husustur. Binâenaleyh cerh ve ta'dîl âlimleri bu iki râvînin rivâyetlerinin zayıf olduğu ve dinde delil olamayacağı konusunda hem fikirdirler.

Söz konusu rivâyetin Tahâvî tarafından zikredilen başka bir tarîki bulunmaktadır.

2.2. Tahâvî'deki Rivâyet

Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu müşkili'l-âsâr* adlı kitabında, “Rasûlullâh (s.a.v.)'ın Allah Teâlâ'dan güneşi battıktan sonra geri getirmesini istediği ve O'nun da getirdiğine dair nakledilen rivâyetler ile bunun tam tersi olduğuna dair nakledilen rivâyetlerdeki müşkilin açıklanması babı”⁶³ şeklindeki başlık altında ‘ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceği’ rivâyetiyle de ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır. Söz konusu rivâyetin metni Ebû Ya'lâ'nın ki ile aynıdır. Senedi ise şöyledir:

⁵⁶Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), *el-Mevdû'ât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân (Medîne, 1386-1388/1966-1968), 1/220.

⁵⁷“Râvîlerinin çoğu meçhûl olan sened.” Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 244.

⁵⁸Zehebî, *Tehzîbu Tehzîbi'l-Kemâl*, 7/136-137 (No: 5054).

⁵⁹“Böyle bir râvînin rivâyet ettiği bir hadîs hiçbir surette alınmaz.” Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 339.

⁶⁰“Böyle bir râvînin rivâyet ettiği bir hadîs hiçbir surette alınmaz.” Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 173.

⁶¹“Güvenilir/sika biri olduğu hiç söylenmemiş olan, bununla beraber etkileyici bir sebepten dolayı za'îf olduğu bildirilen râvî... Rivâyet ettiği hadîs hiçbir surette alınmaz.” Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 329.

⁶²İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/229 (No: 1272).

⁶³Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/92.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَيْسَى بْنِ فُلَيْحٍ الْخُرَاعِيُّ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُسُفَ... فَقَالَ بَكْرٌ حَدَّثَنِي عُقَيْلُ بْنُ خَالِدٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " مَنْ نَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ فَاخْتَلَسَ عَقْلُهُ فَلَا يُلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ "

Muhammed b. İsâ b. Fülejh el-Huzâî → Abdullâh b. Yûsuf (ö. 218/833) → Bekr (ö. 154/771) → Ukayl b. Hâlid (ö. 144/761) → İbn Şihâb (ö. 124/742) → Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim ikindiden sonra uyur da aklını kaçırsa (başkasını/başka şeyi) değil sadece kendini kınasın."⁶⁴

Tahâvî, bu rivâyetle ilgili geniş sayılabilecek bir değerlendirme yapmaktadır. Ancak bunu metinle ilgili değerlendirme başlığına erteleyerek burada kısaca râvî incelemesini ele alalım.

Rivâyeti Hz. Peygamber'e nisbet eden İbn Şihâb ez-Zührî'yle ilgili ta'dîl bilgileri az önce verilmişti. Ondan nakilde bulunan Ukayl b. Hâlid el-Eylî'ye (ö. 144/761) gelince, Zührî 'nin en yakın dostlarından biridir ve sika olarak ta'dîl edilmektedir.⁶⁵ Nitekim Ebû Hâtim, İbn Ebî Hâtim ve Ebû Zür'a gibi ricâl alimleri Ukayl'in sika ve sadûk bir râvî olduğunu tespit etmektedir.⁶⁶

Bekr b. Mudar (ö. 154/771), ricâl kaynaklarında sika bir râvî olarak değerlendirilmektedir.⁶⁷

Abdullâh b. Yûsuf el-Kelâ'î et-Tinnîsî (ö. 218/833), Buhârî'nin de kendisinden hadîs aldığı sika ve sadûk bir râvî olarak ta'dîl edilmektedir.⁶⁸

Tahâvî, bu rivâyeti naklettikten sonra değerlendirmesini şu ifadelerle yapmaktadır: "Bu hadîs, munkatı' bir rivâyettir."⁶⁹ Çünkü bu rivâyeti, bir tâbî'î olan İbn Şihâb ez-Zührî doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmektedir. Oysa yukarıda ele aldığımız Ebû Ya'lâ rivâyetinde görüldüğü üzere Zührî'nin bu rivâyeti Urve'den, onun da Hz. Aişe'den aldığı görülmektedir. Buna göre Tahâvî'nin naklettiği Bekr b. Mudar tarîkinde rivâyetin senedinden en az iki râvîsi düşmüş demektir. Dolayısıyla rivâyetin bu tarîki hem munkatı' hem de mürseldir. Bu da onu daha zayıf bir hale getirmektedir.

2.3. İbn Hıbbân'daki Rivâyet

İbn Hıbbân (ö. 354/965), söz konusu rivâyetin Hâlid b. el-Kâsım'dan gelen bir başka tarîkini şöyle nakletmektedir:

⁶⁴Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/99 (No: 1073).

⁶⁵İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/519.

⁶⁶İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/43 (No: 243); Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/301-302 (No: 127).

⁶⁷Zehebî, *Tehzîbu Tehzîbi'l-Kemâl*, 2/54-55 (No: 758); İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/487 (No: 899).

⁶⁸Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 10/357 (No: 91).

⁶⁹Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/99.

خالد بن القاسم عن الليث بن سعد عن عقيل عن الزهري عن عروة عن عائشة قالت قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "مَنْ نَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ فَأَخِثْلِسَ عَقْلُهُ فَلَا يُلَومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ"

Hâlid b. el-Kâsım (ö.211/826) → Leys b. Sa'd (ö. 175/791) → Ukayl (ö. 144/761) → ez-Zührî (ö. 124/742) → Urve (ö. 94/713) → Aişe (ö. 58/678) → Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim ikindiden sonra uyur da aklını kaçırsa (başkasını/başka şeyi) değil sadece kendini kınasın."⁷⁰

İbn Hıbbân bu rivâyeti, Hâlid b. el-Kâsım'ın zayıflığına örnek bağlamında zikretmektedir. Ebû Ya'lâ'da geçen rivâyete mütâbi' olduğu için bu rivâyetin isnâdındaki râvîlerin cerh ve ta'dîl durumlarının ele alınmasında fayda vardır.

Hz. Aişe (ö. 58/678), Urve(ö. 94/713) ve Zührî'nin (ö. 124/742) durumları yukarıda değerlendirilmiş ve sika oldukları tespit edilmişti. Geriye üç râvî kalmaktadır. Bunlardan Ukayl b. Hâlid el-Eylî'nin (ö. 144/761) de değerlendirmesi yukarıda geçmiş, sika ve sadûk bir râvî olduğu tespit edilmişti.⁷¹

Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân'ın (ö. 175/791) künyesi Ebû'l-Hâris'tir. Mısır'da doğup yaşamış mutlak müctehid bir muhaddis olarak tanınmaktadır. Tebeu'-tâbi'înin tanıdığı fakih ve muhaddislerindedir. Döneminde Mısır'ın en büyük fakihi ve muhaddisi kabul edilmektedir. Başta İmam Şâfiî (ö. 204/819) olmak üzere birçok âlim, onun ilim bakımından arkadaşı İmam Malik'den (ö. 179/795) bile üstün bir fakih olduğunu söylemiştir.⁷² Daha çok Ukayl b. Hâlid'ten rivâyet etmekle tanınmaktadır. Rivâyetlerinde sadûk bir râvî olarak bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel, onun hakkında "İlmi çok, hadîsi de sahihtir" demektedir. İbnü'l-Medînî ve diğer âlimler onu ta'dîl etmektedir.⁷³

Hâlid b. el-Kâsım Ebu'l-Heyssem el-Medâinî'ye (ö.211/826) gelince, Ahmed b. Hanbel onun, isnatlara ilaveler yaptığını, İshâk b. Rahûye ise yalancı biri olduğunu söyleyerek cerh etmektedir. Yahya b. Ma'în onun munkatı' rivâyetleri müsned yaptığını söyleyerek cerh etmektedir. Ebû Hâtim, onun "metrûkü'l-hadîs" olduğunu, Leys b. Sa'd'a arkadaşlık ettiğini, ondan ayrıldığında Leys'ten çok hadîs rivâyet ettiğini, ancak kitaplarının Leys'in kitaplarıyla karşılaştırıldığında birçok eklemeler yaptığının görüldüğünü, bu sebeple cerh edilerek hadîslerinin terk edildiğini bildirmektedir. Ebû Zür'a da Hâlid'i, yalancı biri olduğunu ve

⁷⁰İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, 1/344.

⁷¹İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/43 (No: 243); Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/301-302 (No: 127).

⁷²Bk. Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003). 164-168.

⁷³İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/179 (No: 1015). Ayrıca bk. Ebû Hâtim Muhammed İbn Hıbbân, *Kitâbü's-Sikât*. (Haydarâbâd : Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, 1393/1973), 7/361 (No: 10446).

hadîsleri asıl râvîlerinden başkasına nisbet ettiğini söyleyerek cerh etmektedir.⁷⁴ Yahya b. Ma'în, ondan yazdığı hadîsleri yakarak yok etmiştir.⁷⁵ Binâenaleyh hadîs uydurduğu, hadîslerin sened ve metinlerine ilaveler yaptığı ve yalancı olduğu için hadîs âlimleri, Halid b. el-Kâsım'ı ve hadîslerini terk etmekte görüş birliği içindedir.⁷⁶

İbn Hıbbân, burada ismi geçen Hâlid b. el-Kâsım'ın munkatı hadîsleri muttasıl, mürselleri merfû', mevkufları müsned olarak rivâyet ettiğini; bunu da daha çok Leys b. Sa'd adını kullanarak yaptığını belirttikten sonra hakkında "Hadîslerinin yazılması helal değildir" demektedir.⁷⁷ İbn Hıbbân, Ebû Hâtim'den nakille Hâlid'in Leys b. Sa'd'dan aldığını söylediği ancak aslında almadığı hadîslerden birisinin de söz konusu 'ikindiden sonra uyuyanın aklını kaçırabileceği' ile ilgili bu rivâyet olduğunu ifade etmektedir.

Netice itibariyle ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceğini bildiren rivâyetin İbn Hıbbân'daki tarîki de hadîslere sened uydurmakla meşhur olmuş ve hadîs âlimlerinin terkinde görüş birliğinde oldukları Hâlid b. el-Kâsım'dan dolayı çok zayıf bir rivâyet olmaktadır.

Nitekim Hâlid'in hadîsi aldığını söylediği Leys b. Sa'd, aşağıdaki değerlendirmelerde görüleceği üzere zaten bu hadîsle amel etmeyip ikindiden sonra uyuduğu nakledilmektedir. Dolayısıyla burada Hâlid'in hadîsi Leys'ten nakletmesi başlı başına bu tarîkin uydurma olduğunu göstermektedir. Zira Leys gibi bir âlim muhaddisin, hem bu hadîsi nakletmesi hem de buna aykırı davranması düşünülemez. Kaldı ki böyle bir rivâyetin Hz. Peygamber'e ait olmadığını Leys'in kendisi beyan etmektedir.⁷⁸

2.4. İbn Adî'deki Rivâyet

İbn Adî, zayıf râvîlere dair kaleme aldığı *el-Kâmil fî dua'fâi'r-ricâl* isimli eserinde, söz konusu rivâyetin İbn Lehîa'nın medâru'l-hadîs⁷⁹ olduğu iki tarîkini nakletmektedir. Birinci rivâyet şudur:

⁷⁴İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/347 (No: 1569). Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 3/ 69.

⁷⁵Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382-1963), 1/638.

⁷⁶Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân* (Beyrût : Müessesetü'l-e'lamî li'l-matbûât (Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizâmiyye, 1911'in tıpkı basımı), 1390/1971), 2/383.

⁷⁷İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, 1/343-344 (No. 301).

⁷⁸Bk. Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fî'l-ehâdisi'l-mevdû'a*, thk. Salâh b. Muhammed b. Avîda (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 2/236.

⁷⁹"Bir hadisin muhtelif senedlerinin veya genel olarak hadislerin senedlerinin kendisinde birleştiği ve senedlerin ondan itibaren farklı yollara (vecihlere/tarîklere) ayrıldığı râvî. Mahracü'l-hadîs". Aydın, *Hadis İstihlâları*, 181.

حدثنا أبو عُرُوبَةَ حَدَّثَنَا ابْنُ مِصْفَى حَدَّثَنَا مَرْوَانُ قُلْتُ لِلْيَيْثِ بْنِ سَعْدٍ وَرَأَيْتُهُ تَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ يَا أَبَا الْحَارِثِ مَالِكُ تَنَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ وَقَدْ حَدَّثَنَا ابْنُ لَهِيْعَةَ عَنْ عَقِيلٍ عَنْ مَكْحُولٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ تَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ فَاحْتُلِسَ عَقْلُهُ فَلَا يَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ. قَالَ الْيَيْثُ لَا أَدْعُ مَا يَنْفَعُنِي بِحَدِيثِ بْنِ لَهِيْعَةَ عَنْ عَقِيلٍ"

"Bize Ebû Arûbe anlattı, dediki bize İbn Musaffâ anlattı, dediki bize Mervân anlattı: 'Ben, Leys b. Sa'd'ın ramazan ayında ikindiden sonra uyuduğunu görünce ona dedim ki: Ey Ebu'l-Hâris! Sana ne oluyor da ikindiden sonra uyuyorsun. (Bilmez misin ki) bize İbn Lehîa, Ukayl'den o Mekhûl'den o da Peygamber (s.a.v.)'den şöyle nakletmiştir: "Kim ikindiden sonra uyur da aklını kaçırsa (başkasını/başka şeyi) değil sadece kendini kınasın." Bunun üzerine Leys, 'Bana faydası olan bir şeyi, sırf İbn Lehîa'nın Ukayl'den naklettiği bir hadîsle terk etmem' demiştir."⁸⁰

İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde yer alan bu rivâyetin râvî zinciri ve değerlendirmesi şöyledir:

Ebû Arûbe (ö. 318/931) → İbn Musaffâ (ö. 246/861) → Mervân (ö. 210/826) → İbn Lehîa (ö. 174/790) → Ukayl (ö. 144/761) → Mekhûl (ö. 112/730) → Hz. Peygamber (s.a.v.)'den.

Ebû Arûbe'nin (ö. 318/931) tam adı, Hüseyin b. Muhammed es-Sülemî el-Cezerî el-Harrânî'dir. Zehebî, onu güvenilir ve hadîs bilen bir kimse olarak ta'dîl etmektedir.⁸¹

Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/861), sadûk ve güvenilir bir râvî olarak ta'dîl edilmektedir.⁸²

Mervân b. Muhammed b. Hassân el-Esedî ed-Dımeşkî (ö. 210/826), imâm, sika ve kendisine uyulan (kudve) birisi olarak tanınmaktadır.⁸³

İbn Lehîa'nın (ö. 174/790) tam adı, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Lehîa b. Ukbe el-Hadramî el-Mısırî'dir. Tebe'u't-tâbiîn âlimlerinden muhaddis ve fakih olarak bilinmektedir. İbn Lehîa Mısır'ın önde gelen muhaddislerindedir. Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb gibi muhaddisler, onu, sika bir râvî olarak kabul etmektedir. Ancak ömrünün sonuna doğru bir yangında kitaplarını kaybetmiş, felç geçirmiş, hafızası zayıfladığından rivâyetlerinde dikkatli davranmamış ve hata etmiştir. Bu sebeple Nesâî, Ebû Zûr'a, İbn Maîn, İbn Adî ve İbn Ebî Hâtim gibi ricâl âlimleri onu zayıf saymışlardır.⁸⁴ el-Hâkim en-Nîsâbûrî onun hakkında "Bilerek yalan söylemez ancak kitapları

⁸⁰İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/339.

⁸¹Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/510-511.

⁸²Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 4/ 43 (No: 8081).

⁸³Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 10/510 (No: 196).

⁸⁴Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/ 373-379 (No: 648); Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/11-32 (No: 4).

yandığı için ezberinden hadîs nakletmiş ve hatalar yapmıştır”⁸⁵ demektir. Dolayısıyla muhaddislerin çoğu tarafından zayıf bir râvî olarak cerh edilmektedir.⁸⁶

Ukayl b. Hâlid el-Eylî'nin (ö. 144/761) değerlendirmesi yukarıda yapılmıştı. Kısaca ifade edilirse Ukayl, sika ve sadûk bir râvî olarak ta'dîl edilmektedir.⁸⁷

Mekhûl'ün (ö. 112/730) tam adı, Ebû Abdillâh Mekhûl b. Ebî Müslim Şehrâb b. Şâzel eş-Şâmî ed-Dımaşkî el-Hüzelfî'dir. Tâbiûnun önde gelen fakihlerindedir. Şam'ın en fakihi, sika ve sadûk bir kimse olarak ta'dîl edilmektedir.⁸⁸

Görüldüğü gibi bu rivâyetteki cerh edilen râvî İbn Lehîa'dır. İbn Adî de zaten bu rivâyeti, İbn Lehîa'nın makbul olmayan rivâyetlerine örnek bağlamında vermektedir. Dolayısıyla bu rivâyeti zayıf kabul etmektedir.

Ancak bu rivâyette asıl dikkat çekilmesi gereken bir zayıflık sebebi daha bulunmaktadır. O da bir tâbi'î olan Mekhûl'ün, doğrudan Hz. Peygamber'den nakilde bulunmasıdır. Bu durum rivâyeti mürsel yapmakta ve zayıf kabul edilen rivâyeti daha zayıf bir hale getirmektedir.

İbn Adî'deki sahâbî râvîsi Abdullah b. Amr olan ikinci rivâyetin sened ve metni şöyledir:

"حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْمُؤَمِّلِ الصِّيرْفِيِّ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرِ الْأَحْوَلِ، حَدَّثَنَا مَنْصُورُ بْنُ عِمَارٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ لَهْيَعَةَ عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ نَامَ بَعْدَ الْعَصْرِ فَاحْتَلَسَ عَقْلُهُ فَلَا يَلُومُنْ إِلَّا نَفْسَهُ."

Muhammed b. Ahmed b. el-Müemmel es-Sayrafi (ö. 312/925) → Muhammed b. Ca'fer el-Ahval (laklûk) → Mansûr b. Ammâr (ö. 200/816 civarı) → İbn Lehîa (ö. 174/790) → Amr b. Şuayb (ö. 118/736) → Babasından (Şuayb b. Muhammed) (ö. ?) → O da dedesinden (Abdullah b. Amr) (ö. 65/685) → Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim ikindiden sonra uyur da aklını kaçırsa (başkasını/başka şeyi) değil sadece kendini kınasın."⁸⁹

Burada makalenin hacmini artırmamak için kısaca ifade etmek gerekirse, bu tarîkin zayıf olmasının sebebi İbn Lehîa ve ondan rivâyette bulunan Mansûr b. Ammâr olduğu anlaşılmaktadır. Zira diğer râvîleri ta'dîl edilmektedir. İbn Lehîa ile ilgili cerh bilgileri

⁸⁵Ebû Abdullah Alâuddîn Muğaltay b. Kılıc b. Abdulah el-Bekcerî Muğaltay b. Kılıc, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim (Kâhire: Fârûku'l-Hadîse, 1422-2001), 8/146.

⁸⁶Muğaltay b. Kılıc, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 8/144.

⁸⁷İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/43 (No: 243); Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/301-302 (No: 127).

⁸⁸Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/472-475 (No: 6168).

⁸⁹İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/240.

yukarıda verilmişti. Zehebî'nin ölüm tarihini kesin olarak bulamadığını söylediği Mansûr b. Ammâr'a gelince, ricâl âlimleri tarafından "hadîslerinin münker olduğu", "zayıf râvîlerden rivâyette bulunan hikâyeci bir vâiz olduğu", "hadîslerinin başkaları tarafından rivâyet edilmediği (lâ yutâbeu aleyh)" gibi ifadelerle cerh edilmiştir.⁹⁰ Buna göre o da zayıf bir râvî olmaktadır. Dolayısıyla İbn Adî'deki bu iki rivâyette "çok zayıf" bir durumdadır. Zaten İbn Adî de önceki rivâyetle birlikte bu rivâyeti İbn Lehâ'nın zayıf rivâyetlerine örnek olarak kitabına almaktadır.

Binâenaleyh söz konusu rivâyetin sened ve ricâl değerlendirmesini bu şekilde yaptıktan metinle ilgili bir değerlendirmeye geçebiliriz.

3. İlgili Rivâyetlerin Metin Değerlendirmesi

İkindiden sonra uyumanın dinen yasak veya mekrûh olduğu şeklinde insanlar arasında yaygın bir inanç bulunmaktadır. Bu inancın oluşmasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'e dayandırılan rivâyetin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda sened incelemesini yaptığımız söz konusu rivâyetin Hz. Peygamber'e nisbet edilmesinin ve bunu ikindiden sonra uyumanın sünnete aykırı bir uygulama olduğuna delil getirilmesinin ne kadar doğru olduğu hususu başından itibaren tartışılan bir husustur. Bu meseleyi ilk tartışan ve ilgili rivâyetleri değerlendiren âlimlerden birisi Tahâvî'dir.

Tahâvî (ö. 321/933), rivâyetle birlikte açıklayıcı bilgiler de içeren kıymetli bir nakilde bulunmaktadır. O, yukarıda sened ve metnini verdiğimiz rivâyetin öncesinde sebep-i îrâdî⁹¹ olan şu olayı nakletmektedir. Tebeu't-tâbiîn neslinin önemli muhaddis ve fakihlerinden Leys b. Sa'd (ö. 175/791) akşam namazına az bir vakit kala mescide gelmiştir. Leys'in yüzünde bir dinçlik gören arkadaşı Bekr b. Mudar (ö. 154/771), ona bunun sebebini sorunca Leys, ikindi namazını kıldıktan sonra eve gittiğini ve şimdye kadar uyuduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Bekr, biraz da şaşırarak, "Sen Hz. Peygamber'in ikindiden sonra uyuma(ma)kla ilgili hadîsini bilmiyor musun?" demiştir. Leys de "Hayır bilmiyorum" diye cevap verince Bekr ona, Ukayl b. Hâlid'in İbn Şihâb'dan naklettiği söz konusu mürsel rivâyeti okumuştur. Bunun üzerine Leys b. Sa'd, "Ben Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hadîslerinden böyle bir şeyi hiç duymadım" diye cevap vermiştir.⁹²

⁹⁰Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 9/93-98 (No: 31).

⁹¹"Bir hadîsin sahâbe ya da sonraki râvîleri tarafından zikredilmesine ya da rivâyet edilmesine sebep olan olay" şeklinde tanımlayabileceğimiz bu kavram hakkında bk. Serkan Demir, "Sebeb-i Vürûdun Kapsamını Genişletme Çabası Olarak Sebeb-i Rivâyet", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13/2 (30 Aralık 2015), 121-128.

⁹²Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/99 (No: 1073).

Tahâvî'nin burada Leys b. Sa'd'ın ikindiden sonra uyumasını ve bununla kalmayıp bir de bu rivâyetle ilgili olumsuz değerlendirmesini aktarması, konumuz açısından birkaç yönden önem taşımaktadır. Öncelikle bu rivâyetin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayan erken dönemde nasıl algılandığına dair yaşanmış bir örneği nakletmektedir. Öte yandan bu rivâyetin sebeb-i iradı olan olayı hikâye etmiş olmaktadır.

Yine Tahâvî'nin hem İbn Şihâb ez-Zührî'nin hem de yakın arkadaşı Ukayl b. Hâlid'in has talebelerinden Leys b. Sa'd'ın ikindiden sonra uyuduğunu ve kendisine sorulduğunda bunda bir sakınca olmadığını aktarması da erken dönemde meselenin nasıl anlaşıldığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Zira Leys, bu rivâyetin bütün tarîklerinin kesiştiği râvî (medâru'l-hadîs) olan İbn Şihâb'ın önemli talebelerindendir. Zührî'den Mekke'de 113/732 yılında yirmi yaşındayken hadîs öğrenmiş ve uzun yıllar talebelik yapmıştır. Ondan çok hadîs yazdığını söyleyen Leys, aynı zamanda Abdullah b. Ömer'in en önemli râvîsi Nâfi'den (ö. 117/735) de istifade ettiğini belirtmektedir.⁹³ Diğer tâbiûn âlimlerinin hemen hepsinden de ilim almış ve hadîs dinlemiştir. Yine tâbiûn ve etbâdan birçok kimse de ondan hadîs almıştır.⁹⁴

Binâenaleyh Tahâvî, yukarıdaki nakliyle aslında, Leys b. Sa'd gibi Zührî'nin çok yakın talebesi, tebeu't-tâbiîn döneminin en önemli muhaddis ve fakihlerinden birinin bile bu rivâyetten haberi olmadığına göre, böyle bir rivâyetin Hz. Peygamber'e nisbet edilmesinin sahih olamayacağını ifade etmek istemektedir. Ona göre söz konusu rivâyet zaten munkatî' bir rivâyettir ve Hz. Peygamber'e nisbeti doğru değildir. O, bu rivâyetin, bazı selef âlimlerinin ikindiden sonra uyumayı kerih görmeleriyle ilgili sözlerinin Hz. Peygamber'e nisbet edilmesiyle ortaya çıktığı kanaatindedir. Dolayısıyla Tahâvî, hem bu rivâyeti sabit ve sahih görmemektedir hem de ikindiden sonra uyumanın dinen bir sakıncası olmadığı (mubâh) görüşünü ifade etmektedir.⁹⁵ Nitekim o, sadece ikindiden sonra değil genel olarak gündüzün herhangi bir vaktinde uyumanın mekrûh olduğuna dair Hz. Peygamber'den gelen herhangi bir hadîs bulunmadığı; bu konuda söylenenlerin daha çok mevkûf ya da maktû rivâyetlere dayandığı kanaatindedir.⁹⁶

Tahâvî'nin ikindiden sonra uyumayla ilgili bir başka değerlendirmesini, "*İkindi namazını kaçırın kimse sanki ailesi ve malı helak edilmiş kimse gibidir.*" rivâyetinin hemen ardından şöyle yapmaktadır: "Bu hadîste üzerinde durulması gereken bir husus

⁹³Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/144.

⁹⁴Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/137.

⁹⁵Bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/98-102.

⁹⁶Bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/102-103.

bulunmaktadır. O da ikindiden sonra uyumanın mubâh olduğudur. Oysa bazı kimseler bunu mekrûh görmektedir.”⁹⁷ Burada Tahâvî, kişinin uyuyarak ikindi namazını kaçırabileceği bağlamındaki bu hadîsin, bu vakitte uyunabileceğinin delili olarak değerlendirmektedir. Aksi durumda Hz. Peygamber’in bu yasağa işaret edeceğini söylemek istemektedir.

Tahâvî’nin rivâyetindeki Leys b. Sa’d ile Bekr b. Mudar arasında geçen olay, farklı bir isimle İbn Adî’deki rivâyette de anlatılmaktadır. Ancak dikkat edilirse İbn Adî’deki söz konusu rivâyet, Tahâvî’nin Bekr b. Mudar ile Leys b. Sa’d arasında geçtiğini naklettiği olayın, Mervân’la Leys arasında geçtiğini haber vermektedir. Dolayısıyla bu rivâyet ya Leys’le ilgili farklı bir olayı anlatmaktadır ya da râvîler hata etmekte ve Bekr ile Mervân’ın isimlerini karıştırmaktadır. Ancak görünen o ki, Tahâvî’deki rivâyetle İbn Adî’deki bu rivâyet aynı olayı anlatmaktadır. Ancak Leys b. Sa’d’la tartışan kişi karıştırılmıştır. Bu da ilgili rivâyetin zayıflık derecesini artıran bir husus olmaktadır.

Öte yandan Tahâvî, İbn Adî’deki Mekhûl’ün mürsel rivâyetinden bağımsız olarak aslında Mekhûl’ün böyle bir rivâyetinin olmadığına delil olabilecek bir nakilde bulunmaktadır. Bu rivâyette Nu’mân b. Münzir, Dâbık’ta ikindiden sonra uyurken yanına Mekhûl’ün geldiğini ve ayağını tekmeleyerek kendisine şöyle dediğini anlatmaktadır: “Haydi kalk, (yoksa) cezalandırılırsın.” Nu’mân “Neden?” diye sorunca Mekhûl: “Çünkü bu vakit, cinlerin ortaya çıkıp etrafa dağıldığı bir vakittir. Ayrıca bu vakitte uyumak bunaklık yapar.”⁹⁸ şeklinde cevap vermiştir. Buna göre Tahâvî’nin bu naklinde Mekhûl’ün, İbn Adî’deki İbn Lehîa’nın kendisinden naklettiği hadîsten habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Mekhûl, Hz. Peygamber’den ikindiden sonra uyumanın zararlı olduğuna dair bir hadîs biliyor olsa, kendisine sorulan soruya öncelikle bu hadîsle cevap vermesi gerekirdi. Oysa gaybî bir konuda kendi görüşüne dayalı bir cevap vermekle yetinmiş gözükmektedir. Bu durum, İbn Adî’deki söz konusu rivâyetin sıhhati konusunda ciddi bir kuşku bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kaldı ki İbn Adî de zaten bu rivâyeti, İbn Lehîa’nın muteber olmayan rivâyetlerine örnek bağlamında zikretmektedir.

‘İkindiden sonra uyumanın akla zarar vereceği’ şeklindeki rivâyetin genel bir değerlendirmesini yapan İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1200), bu rivâyetin Hz. Peygamber’e nisbetinin sahîh olmadığını kesin bir dille ifade etmektedir. O, râvîlerinden Hâlid b. el-Kâsım’ın İbn Rahûye ve Sem’ânî tarafından yalancı (kezzâb); Buhârî ve Nesâî tarafından ise metrûk kabul edildiğinden söz konusu rivâyetin uydurma olduğuna hükmetmektedir. İbnü’l-

⁹⁷Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 3/98 (No: 1072).

⁹⁸Bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 3/102.

Cevzî, rivâyetle ilgili değerlendirmesinde şunları ifade etmektedir: “Bu rivâyet aslında İbn Lehîa’nın bir hadîsidir, onu Hâlid almış ve el-Leys’e nisbet etmiştir... İbn Lehîa ise zâhibu’l-hadîstir.”⁹⁹ Burada İbnü’l-Cevzî’nin söz konusu ettiği İbn Lehîa tarîki’nin, rivâyetlerin tahrici bölümünde ele aldığımız İbn Adî tarafından nakledilen rivâyet olduğu anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili görüşlerini tıbb-ı nebevî başlığı altında değerlendiren İbn Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1253), kaylûle dışında gündüz uyumanın hoş görülmediğini ancak bunun bu konudaki bir hadîsten dolayı değil selef âlimlerinden gelen bilgilerden dolayı olduğunu belirtmektedir. Daha sonra ‘ikindiden sonra uyuyanın aklına zarar gelebileceği’ rivâyetinin de Hz. Peygamber’e ait bir hadîs olarak değil, “bazı selef âlimlerinin sözü” olarak nakledildiğini tespit etmektedir.¹⁰⁰

Söz konusu rivâyeti Suyûtî (ö. 911/1505) de *el-Câmiu’s-Sağîr*’de senedsiz olarak nakletmektedir.¹⁰¹ Ancak şârih Münâvî (ö.1031/1622), rivâyetin bütün tarîklerini verdikten sonra, cerh ve ta’dîl âlimlerinin râvileri hakkındaki olumsuz görüşlerini aktarmaktadır. Daha sonra Münâvî, bu rivâyetlere İbnü’l-Cevzî’nin mevzû hükmü verdiğini kaydederek kendi görüşünün de böyle olduğunu ihsas etmektedir.¹⁰²

Söz konusu rivâyeti değerlendiren âlimlerden birisi de İbn Arrâk (ö. 963/1556) olmuştur. O, bu rivâyetin birisi Hz. Aişe’den İbn Hıbbân’ın kitabında diğeri Abullah b. Amr b. Âs’dan İbn Adî’nin kitabında geçen iki tarîki bulunduğunu belirtmektedir. İbn Arrâk, birinci rivâyetin Hâlid b. el-Kâsım’dan ikincinin ise İbn Lehîa’dan dolayı sahîh olmadığını tespit etmektedir. Bu rivâyetle ilgili hükmünü ise “Hadîs, zayıftır; uydurma değildir” şeklinde belirtmektedir.¹⁰³

Ancak Şevkânî (ö. 1250/1834), İbn Arrâk’a katılmayarak mezkûr rivayeti uydurma hadîslere dair telif ettiği eserinde zikredip yukarıda geçen âlimlerin değerlendirmelerinden

⁹⁹İbnü’l-Cevzî, *el-Mevdû’ât*, 3/69. Zâhibu’l-hadîs: “Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadîs hiçbir surette alınmaz.” Aydın, *Hadis Istılahları*, 338.

¹⁰⁰İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd*, 4/221-222.

¹⁰¹Ebu’l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Câmiu’s-sağîr fî ehâdisi’l-beşîri’n-nezîr* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 2/649 (No: 9055).

¹⁰²Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil’ârifin el-Münâvî, *Feyzu’l-kadîr şerhu’l-câmi’i’s-sağîr* (Mısır: Mektebetü’t-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, 1356/1938), 6/230 (No: 9055).

¹⁰³Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahmân İbn Arrâk, *Tenzîhu’s-ser’ati’l-merfûa’ ’ani’l-ahbâri’s-şenâti’l-mevdû’a*, thk. Abdulvahhâb Abdullatîf-Abdullah Muhammed el-Ğumârî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1399), 2/290 (No: 30).

bazılarını da naklettikten ve tarîklerine işaret ettikten sonra kendi görüşünü şöyle ifade etmektedir: “Netice itibariyle bu hadîs toptan uydurmadır.”¹⁰⁴

Elbânî (ö. 1420/1999) rivâyetin tahrîcini yaparak, kısaca cerh ve ta’dîl âlimlerinin görüşlerini aktarmaktadır. Rivâyetle ilgili hükmünün, “zayıf” olduğunu belirtmektedir. Daha sonra Elbânî bu rivâyetin ortaya çıkmasına sebep olan olayla ilgili bilgiyi naklederek sonunda özetle şu değerlendirmeyi yapmaktadır: ‘Leys b. Sa’d’ın ramazan ayında ikindiden sonra uyuduğunu gören Mervân’ın,¹⁰⁵ ona İbn Lehîa’nın Amr b. Şuayb’dan, onun da babasından ve dedesi (Abdullah b. Amr)’dan rivâyet ettiğine göre.. diyerek mezkûr hadîsi nakletmiştir.’ Böylece o, Leys’e bu hadîs varken sen nasıl uyursun? demek istemiştir. Leys buna karşılık: “Bana faydası olan bir şeyi, sırf İbn Lehîa’nın Ukayl’den naklettiği bir hadîsle terk etmem.” cevabını vermiştir. “Leys’in bu cevabı hoşuma gitti. Çünkü bu cevap dindeki anlayışa (fıkh) ve ilme delalet etmektedir. Bunda şaşılacak bir şey de yoktur, zira o Müslümanların imamlarından ve meşhur fakihlerindedir. Ben biliyorum ki, günümüzdeki birçok âlim, ona ihtiyaçları olsa bile ikindiden sonra uyumaktan çekinir. Bunlara bu konudaki hadîsin zayıf olduğu söylense, hemen şöyle cevap verirler: ‘Zayıf hadîsle amellerin faziletleri konusunda amel edilir.’ İşte selefin din anlayışıyla (fıkh) sonrakilerin ilmi arasındaki farkı buna göre düşünün.”¹⁰⁶ Bu tespitlerinden Elbânî’nin rivâyetin zayıf olduğuna kail olduğu, ancak dinen bir hükmünün ve geçerliliğinin olamayacağını ifade etmek istediği anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceğiyle ilgili Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hadîsi olarak nakledilen rivâyetlerin sened ve metin olarak değerlendirilmesinden ulaşılan sonuç şudur. Bu rivâyetlerin bazılarının çok zayıf, bazılarının da uydurma olduğundan Hz. Peygamber’e nisbet edilmesi doğru değildir. Bu rivâyetin hiçbir tarîki sahîh değildir. Hadîs âlimlerinin hiçbiri bu rivâyetin Hz. Peygamber (s.a.v.)’e nisbetini caiz ve doğru görmemektedir. Dolayısıyla bu rivâyet, ikindiden sonra uyumanın sünnete aykırı bir fiil olduğu veya dinen caiz olmadığı şeklindeki bir hükme delil olamayacak durumdadır.

¹⁰⁴Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdîsi'l-mevdûa*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemân (Beyrût : Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 216.

¹⁰⁵Mervân b. Muhammed b. Hassân el-Esedî ed-Dımeşkî (ö. 210/826)'dir. İmâm, sika ve kendisine uyulan (kudve) birisi olarak tanınmaktadır. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 9/510 (No: 196).

¹⁰⁶Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûa ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme*. (Riyâd : Dâru'l-Maârif, 1412/1992), 1/113 (No: 39).

4. Konunun Genel Değerlendirmesi

İnsan yaşamında önemli bir yere sahip olan uyku, gece ve gündüz uykusu olarak ikiye ayrılmaktadır. Gerek Kur'ân-ı Kerîm ve gerekse hadîslerden anlaşılan husus, esas olanın geceleyin uyumak olduğudur. Hayatın olağan akışı da zaten bunu göstermektedir.

Gündüz uykusuna gelince, bununla ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle sabah ve ikindiden sonra uyumanın dinen yasak, mekrûh ya da mahzurlu olduğuna dair bazı görüşler bulunmaktadır. Bu çalışmada ele aldığımız konu, ikindiden sonra uyumayla ilgili rivâyetin sahihliği ve bu konuda delil teşkil edip etmeyeceğidir. Buna göre ikindiden sonra uyumanın akla zarar vereceğine dair sened ve metin incelemesini yaptığımız rivâyetin, uydurma derecesinde çok zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle ikindiden sonra uyumanın dinî hükmü konusunda da temel iki görüşün bulunduğunu tespit edebiliriz. Birinci görüşe göre, bu konudaki söz konusu zayıf hadîse ve seleften nakledilen bilgilere dayanılarak, ikindiden sonra uyumak dinen mekrûh sayılmaktadır. İkinci görüşe göre, ikindiden sonra uyumak ya da uyumamak hakkında herhangi sahîh bir hadîs bulunmamaktadır. Fıkıh usulündeki 'hakkında delil bulunmayan hususlarda aslolan ibâhadır' ilkesine göre, yapıp yapmamakta serbestlik vardır. Dolayısıyla bu vakitte uyumanın dinen bir mahzuru bulunmamaktadır. Binâenaleyh bu iki görüşten biri tercih edilmek durumunda kalındığında, yukarıdaki incelememizin bir sonucu olarak, ikinci görüşün daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu hususta delil olabilecek tek rivâyet, farklı tarîklerinin incelemesini yaptığımız rivâyettir. Bunun da bu konuda delil olamayacağı ortaya çıkmıştır.

Hiz. Peygamber'in uyumayı tavsiye etmediği vakitlerle ilgili hadîsleri bulunmaktadır. Bu hadîslerde, sabah namazından sonra¹⁰⁷, akşam namazından sonra ve yatsıyı kılmadan önceki¹⁰⁸ vakitte uyumak tavsiye edilmemektedir. Bunun dışındaki vakitlerle ilgili ve özellikle de gündüz uyumayı yasaklayan başka bir rivâyete rastlanılmamaktadır. Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in ikindiden sonra uyuduğuna ya da uyumadığına dair kesin bir bilgi de bulunmamaktadır.¹⁰⁹ Rasûlullah (s.a.v.)'in ikindi namazından sonraki mutata davranışı,

¹⁰⁷Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983), 1/530 (No: 2026, 2027).

¹⁰⁸Buhârî, "Mevâkî", 23; Müslim, "Mesâcid", 236; İbn Mâce, "Salât", 12.

¹⁰⁹Kaynaklarda Esmâ bt. U'meyy's'ten gelen ve Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in ikindi namazını kıldıktan sonra Hiz. Ali'nin dizine başını koyduğu; Ali'nin de hiç hareket etmeden beklediği, bu sebeple de ikindi namazını kılmadan güneşin battığı, ama Hiz. Peygamber'in dua ederek güneşi geri getirerek onun ikindiye kılmamasını sağladığına dair bir rivâyet geçmektedir. Ancak bu rivâyetin Hiz. Peygamber'in bu esnada vahiy aldığını bildiren bir tarîki bulunduğu gibi böyle bir açıklama bulunmayan tarîkleri de vardır. Buna göre bu esnada Hiz. Peygamber'in uyuduğu mu yoksa vahiy mi aldığı tartışmalıdır. Örneğin Tahâvî, bu konudaki farklı

hanımlarını ziyaret etmek şeklindedir.¹¹⁰ Rasûlullâh'ın gündüz uykusuyla ilgili âdeti ve ashâbına da tavsiye ettiği uyku, öğle namazından önce ya da duruma göre sonrasında kaylûle yapmasıdır. Gece ise yatsıdan sonra gerekli ve faydalı bir durum olmadığı müddetçe uyunmasını tavsiye etmektedir.¹¹¹ Uyku vakitleri tavsiyesinde dikkate alınması gereken husus, gece ibadetinin ve diğer vakit namazlarının aksatılmaması, gündüz yapılacak işlerin düzeninin bozulmaması olduğu söylenebilir. Zira yukarıdaki hadîste görüldüğü üzere yatsı namazından önce uyunmamasının ve sonrasında da faydasız konuşmalardan sakınıp hemen uyunmasının tavsiye edilmesindeki hikmet, başka hadîslerde¹¹² vurgu yapılan sabah ve yatsı namazlarının cemaate kılınmasını sağlamaktır.¹¹³ Çünkü yatsı ve sabah namazı uyku ve yorgunluk gibi nedenlerle ibadetin ağır geldiği vakitlerde eda edilmektedir.

Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin yatsı namazından sonra Müslümanların işlerini görüşmesi ya da sohbet etmiş olması, yatsıdan sonra hemen uyunmasının tavsiye edilmesiyle çelişmemektedir. Bu durum, faydalı ve gerekli durumlarda, bu şekilde davranılabileceğini göstermektedir.¹¹⁴ Bu durum bize, aslında hadîslerde uyumanın tavsiye edilmediği vakitlerde bile çalışma şartlarına, imkânlarına ya da coğrafi özelliklerine göre kişilerin uyku vakitlerini ayarlamalarına izin verildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu hususta kişinin sosyal durumu, çalışma saatleri, mevsimler, coğrafik şartlar gibi unsurlar dikkate alınarak, ibadetleri aksatmayacak bir yol takip edilmelidir.¹¹⁵

Buna göre Hz. Peygamber'in tavsiye ettiği gündüz uykusu kaylûleyle ilgili de aynı değerlendirme yapılabilir. Zaten kaylûle, dini bir sebeple değil, dönemin mesai anlayışı ve iklimiyle de alakalı Hz. Peygamber'in tavsiye ettiği bir istirahat vaktidir.¹¹⁶ İslâm

rivâyetleri değerlendirdikten sonra şöyle demektedir: "Bu hadiste üzerinde durulması gereken başka bir husus vardır. O da ikindiden sonra uyumanın mubâh olduğudur. Zira bazı kimselere göre bu mekrûh kabul edilmektedir." Bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/94-98. Buna göre Tahâvî'nin, bu rivâyete dayanarak Hz. Peygamber'in ikindiden sonra uyuduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.

¹¹⁰Buhârî, "Talâk" 8; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/316.

¹¹¹Buhârî, "Mevâkîf", 23; Müslim, "Mesâcid", 236.

¹¹²Bk. Buhârî, "Ezân", 9; Müslim, "Mesâcid", 260, 252; Ebû Dâvûd, "Salât", 47.

¹¹³İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/73.

¹¹⁴İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/74.

¹¹⁵Nitekim yatsı namazından sonra hemen uyunması ya da uyunmamasıyla ilgili durumun gecelerin uzun ve kısalığına göre değişebileceğiyle ilgili olarak bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/73.

¹¹⁶Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, izin almadan yetişkinlerin yanına şu üç vakitte girilmemesini emretmektedir: "Sabah namazından önce, öğle sıcağından dolayı (istirahata çekilirken) elbisenizi çıkardığınızda ve yatsı namazından sonra. Bunlar, örtülmesi gereken yerlerinizin açık bulunabileceği üç vakittir." (en-Nûr, 24/58).

öncesindeki devirlerde de bilinen ve öteden beri sıcak bölgelerde yaygın olarak uygulanan geleneksel bir istirahat halidir.¹¹⁷

Genel olarak gündüz uykusu ve özel olarak ikindiden sonra uyumayla ilgili âlimlerin genel tutumlarına örnek bilgiler bulunmaktadır. Mesela Mâlik b. Enes'e (ö. 179/795) akşamdan sonra uyumanın dini hükmü hakkında sorulunca, bu konudaki hadîsi delil göstererek mekrûh olduğunu söylemiştir. Sabah uyumanın hükmü sorulunca, "bunun haram (yasak) olduğunu bilmediğini" söyleyerek herhangi bir görüş beyan etmemiştir.¹¹⁸ Oysaki yukarıda zikredildiği üzere Hz. Peygamber'in sabah namazından sonra uyumayı tavsiye etmediğine dair hadîsler bulunmaktadır. İmam Malik'in bu şekilde düşünmesi, Hz. Peygamber'in bu konudaki tavsiyelerinin dini bir yasak olarak yorumlanamayacağını göstermektedir.

İkindiden sonra uyumanın mekrûh olduğu görüşünde olanlar, ele aldığımız rivâyetler dışında, bazı sahâbîlerin sözü olarak nakledilen şu mevkûf haberi de delil göstermektedir: "Gündüzün başında uyumak dalgalık, ortasında uyumak güzellik, sonunda uyumak ise ahmaklık (getirir)."¹¹⁹

Bu haberin kendilerine nisbet edildiği meşhur sahâbîler Havvât b. Cübeyr (ö. 40/661), Abdullah b. Amr (ö. 65/685) ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/688)'tir.¹²⁰ Gündüz uykularının vakitleri itibariyle üç çeşit olduğunu ifade eden bu bilginin, bir hadîs değil Araplar arasında yaygın bir atasözü niteliğinde olduğu açıktır. Dolayısıyla bazı çalışmalarda bu mevkûf haberin, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen bir hadîs" olarak ifade edilmesi¹²¹ doğru değildir. Nitekim Tahâvî, İbnü'l-Cevzî, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimlerin ikindiden sonra

¹¹⁷Kur'an'da, geçmiş zamanda birçok şehir halkının kaylûle sırasında helâk edildiği bildirilmektedir (el-A'râf 7/4). Bu durum kaylûle geleneğinin çok eskilere dayandığının bir işaretidir. Ayrıca Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadîs de kaylûlenin bir gelenek olarak uygulanageldiğini, o coğrafyanın ve kültürün bir uygulaması olduğunu göstermektedir: "Kaylûle ne güzel bir âdettir; hacamat ne güzel bir âdettir." Ebû Şücâ' Şîrûye b Şehredâr b Şîrûye ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyünî Zağlûl (Beyrût : Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 4/266 (No: 6783).

¹¹⁸Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'lîlu fi mesâilî'l-müstahrece*. (Beyrût : Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/353.

¹¹⁹Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâb el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 5/339 (No: 26677); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrût: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, 1409/1989), 425 (No: 1242).

¹²⁰Bir önceki dipnottaki kaynaklara ilave olarak Söz konusu rivayet Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Amr'dan da rivayet edilmektedir. Bk. İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs.*, thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Hindâvî (Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000), 2/22-23. Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire ale'l-elsine.*, thk. Muhammed Osman el-Huşt (Beyrût : Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 418.

¹²¹Hacı Mehmet Soysaldı, "Kur'an Âyetleri ve Hadisler Perspektifinden Uyku Hakkında Bir Değerlendirme", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (30 Aralık 2018), 91.

uyumakla ilgili lehte ya da aleyhte sahîh bir hadîs ve dinî bir delil bulunmadığı görüşünde oldukları da araştırmanın önceki bölümlerinde tespit edilmişti. Dolayısıyla ikindiden sonra uyumanın yasak olduğuna dair Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sabit olan bir hadîs bulunmamaktadır. Allah ve Rasûlü'nden sahîh bir yolla gelmeyen bir hususta dinin görüşü budur denilemeyecektir. Aksine bir delil olmadığı müddetçe eşyada aslolan ibâhadır.

Gündüz vaktinde uyumakla ilgili herhangi bir yasağın bulunmadığına dair Rûm Sûresi'nin 23. âyet-i kerîmesi de delil olabilir:

وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ

“Gece ve gündüz uyuyabilmeniz ve Allah'ın lütfundan nasibinizi aramaya çalışmanız da O'nun kanıtlarındandır. Bunda, dinleyen kimseler için elbette dersler vardır.”

122

Bu âyet-i kerîme'de Allah Teâlâ, insan için iki önemli özelliğe dikkat çekmekte ve bunu kendi varlığının, kudretinin ve merhametinin işareti olarak vurgulamaktadır. Bunlar, çalışmak ve dinlenmektir. Dinlenmenin en önemli ve etkin şekli, uyumaktır. Ancak diğer âyet-i kerîmelerde uyku daha çok geceyle birlikte ele alınırken bu âyette gündüzün de söz konusu edilmesi dikkat çekicidir. Buna göre âyet, uyumayı gece ve gündüze birlikte izafe etmektedir. Bazı müfessirler gündüz uykusunu kaylûle olarak anlamışlarsa da âyetin ifadesi geneldir ve dinlenmenin, yorgunluk gidermenin ve sükûna ermenin vasıtası olarak uykunun hem gece hem de gündüz bahşedilen bir nimet olduğu belirtilmektedir.¹²³ Dolayısıyla imkân ve şartlara göre uykunun gece ve gündüz olmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Âyet, bu hususta ruhsat olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Allah Teâlâ, ezeli ilmiyle her devrin ve coğrafyanın farklı maslahatları olacağını bilip ona göre hükümler koymuştur. Örneğin gece mesai yapanların gündüz uyumalarında, böylece bir sakınca ortaya çıkmamış olacaktır.¹²⁴ Nitekim âyetin sonundaki *“Bunda, dinleyen kimseler için elbette dersler vardır.”* ifadesi, bu ruhsatın hikmetinin daha iyi anlaşılmasına bir davet olmaktadır.¹²⁵

Diğer yandan ikindiden sonra uyumanın zararlı veya mekrûh görüldüğüne dair, yukarıda ele aldığımız rivâyet dışında sahâbe ve sonraki nesillerden Hz. Peygamber'e nisbet

¹²²er-Rûm 30/23.

¹²³Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 15/93; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1407), 3/473; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999), 6/310.

¹²⁴Şa'râvî, *Havâtır*, 10/6060; 12/8401; 16/10116.

¹²⁵Şa'râvî, *Havâtır*, 8/4595.

edilen bir başka bilgiye rastlanmamaktadır. Nitekim tâbiûn neslinin orta tabakasından ve fakihlerinden Mekhûl b. Ebî Müslim eş-Şâmî'nin (ö. 112/730), yukarıda zikredildiği üzere ikindiden sonra uyumanın iyi görülmemesinin sebebini herhangi bir rivâyetle değil de “bu vakitte cinlerin ortalığa çıkmaya ve dağılmaya başlamaları”¹²⁶ şeklinde kendi düşüncesiyle açıklaması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Oysa Mekhûl, başta Enes b. Mâlik (ö. 93/712) olmak üzere birçok sahâbî ile görüşmüş ve bazılarına göre hadîs bilgisi akranı Zührî'den daha çok olan bir tâbî'dir.¹²⁷

Aynı şekilde tebeu't-tâbi'în muhaddis fakihlerinden Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) ikindiden sonra uyuması ve kendisine söz konusu rivâyet nakledilerek bunun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından mekrûh görüldüğü hatırlatıldığında, böyle bir rivâyeti hiç duymadığını ve râvîlerinin de muteber olmadığını söyleyerek bunu dikkate almaması da burada yol gösterici bir tutumdur. Nitekim yukarıda gördüğümüz üzere Elbânî de Leys b. Sa'd'ın bu tutumunu örnek göstererek, söz konusu rivâyetle amel edilmemesi gerektiğini; aksi bir tutumun dindarlık ve hadîse göre amel etmek anlamına gelmeyeceğini vurgulamaktadır.

Dolayısıyla ikindiden sonra uyumanın iyi görülmemesi, bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen bir hadîse ya da dinî bir bilgiye değil öteden beri var olan geleneksel anlayışa, tecrübeye ve kanaate dayandığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

İkindiden sonra uyumanın akla zarar vereceğine dair merfû' hadîs olarak nakledilen rivâyetin tespit edilebildiği kadarıyla en mukaddem kaynağı, Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307/919) *el-Müsned* adlı eseridir. Daha önceki rivâyet kaynaklarında böyle bir rivâyete rastlanmamaktadır. Buna göre söz konusu rivâyet ve tarîklerinin, hicri dördüncü asırdan sonra telif edilen eserlerde ve genellikle râvîlerin cerhine örnek verilmek ya da mevzuat türü eserlerde toplanmak üzere yer aldığı görülmektedir. Rivâyetin biri Hz. Aişe'den diğeri Abdullah b. Amr'dan olmak üzere iki muttasıl tarîki bulunmaktadır. Bu tarîklerin ortak râvîsi İbn Lehîa olduğundan çok zayıf kabul edilmektedirler. Diğeri tarîkleri, İbn Şihâb ve Mekhûl'den mürsel olarak nakledildiği için muttasıl bir isnadı bulunmamaktadır ve zayıftır. Ayrıca bunların râvîleri de cerh edildiğinden bu zayıflıkları katlanmaktadır.

¹²⁶Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 3/102.

¹²⁷Eyyüp Said Kaya, “Mekhûl b. Ebû Müslim” (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/252.

Söz konusu rivâyetin bütün tarîklerinin metinlerinin lafızları aynıdır. Bu metinlerin değerlendirilmesine göre de rivâyetlerin metin olarak Hz. Peygamber'e nisbetinin doğru olmayacağı tespit edilmektedir. Bu rivâyetin bütün tarîkleriyle ilgili hadîs âlimlerinin olumsuz değerlendirmeleri bulunmaktadır. Yukarıda görüşleri verilen âlimlerden kimine göre söz konusu rivâyet uydurmadır (mevzû), kimine göre de uydurmaya yakın derecede çok zayıftır. Buna göre her iki durumda da bu rivâyetin dinî bir delil ifade etmediği açıktır. Nitekim gerek sahâbe, gerek tâbiûn ve gerekse tebeu't-tâbi'în tabakalarının önemli muhaddis ve fakihleri, bu konuda merfû' bir hadîs bulunduğuna dair bir bilgi aktarmamışlardır. Aksine ikindiden sonra uyumayı hoş görmediklerini söyleyen selef âlimleri, bunun sebebi olarak ya kendi görüş ve tecrübelerinin böyle olduğunu ya da Araplar arasında böyle bir yaygın inanış bulunduğunu ifade etmişlerdir. Söz konusu rivâyetin Hz. Peygamber (s.a.v.)'e aidiyetini sahîh görmemişler ve bununla amel etmeyi doğru bulmamışlardır. Örneğin tebeu't-tâbi'în'in en önde gelen fakih ve muhaddislerinden Leys b. Sa'd'ın ikindiden sonra uyumakta bir sakınca görmemesi bir yana bunu savunmasını ve "Bana faydası olan bir şeyi, sırf İbn Lehîa'nın Ukayl'den naklettiği bir hadîsle (rivâyet manasına) terk etmem." sözünü burada hatırlamakta fayda vardır.

Dolayısıyla ikindiden sonra dinlenmek ya da uyumak ihtiyacı duyanların uyumalarının önünde sünnetten kaynaklanan bir yasak, kerâhet ya da sakınca bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ele aldığımız rivâyeti ya da rivâyetleri delil göstererek dinî bir hüküm olarak mekrûh kavramını burada kullanmak doğru olmayacaktır. Kaldı ki bazı vakitlerin kerâhet vakti olarak anılması, uykuya ilgili değil bu vakitlerde nafîle namaz kılınmasıyla alakalıdır. Uyku vakitleriyle ilgili nakledilen rivâyetler incelendiğinde ortaya çıkan genel sonuç, ibadete engel olmamak şartıyla herhangi bir vakitte uyumayla ilgili dinî bir yasak bulunmadığıdır. Uyku vakitleri ve süresi, kişinin yaşadığı iklime ve sosyal şartlara göre tespit edilebilmektedir. Gündüz veya gece uyumakla ilgili dinî bir hüküm verileceğinde, aksine bir delil bulunmadığı sürece esas olanın ibâha olduğunu, unutmamak gerekmektedir.

Binâenaleyh yaygın bir kanaat olarak ikindiden sonra uyumanın hoş görülmemesinin sebebi dinî bir delil değil, belki tecrübe, geleneksel görüşler, çalışma ve sosyal hayatın yerel gerekleri gibi etkenlerdir. Bu durumda ikindiden sonra uyumanın mekrûh olduğunun söylenmesi dinî bir hüküm olarak değil, kelime anlamı itibariyle *hoş*

görülmemesi anlamında kullanılmış olmaktadır. Selef âlimlerinden bazıları da buna işaret ederek bu vakitte uyumayı hoş görmediklerini söylemişlerdir. Nitekim tecrübi olarak ikindiden sonra uyuyan kimselerin bazen bundan olumsuz etkilendikleri, gerektiği şekilde dinlemedikleri ya da uyandıklarında vakit algılarında sıkıntı yaşadıkları görülebilmektedir. Ancak bu hususlar dinin değil tıbbın meselesi olmalıdır. Bizim konumuzun dışında olduğundan burada bu hususlara değinilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed el-. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*. thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Hindâvî. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-A'sriyye, 1420/2000.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 1. Basım, 2006.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-. *Şuabü'l-İmân*. thk. Abdulalil Abdulhamîd Hâmid (Teşrif: Muhtâr Ahmed en-Nedvî). 14 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1409/1989.
- Büceyremî, Süleymân b. Muhammed b. Ömer eş-Şâfiî el-. *Hâşiyetü'l-Büceyremî alâ şerhi'l-Hatîb (Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb)*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1425/1995.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân ed-. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Demir, Serkan. "Sebeb-i Vürûdun Kapsamını Genişletme Çabası Olarak Sebeb-i Rivâyet". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13/2 (30 Aralık 2015), 121-128.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b Şehredâr b Şîrûye ed-. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyunî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. thk. Mustafa Hızır Dönmez et-Türkî. Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2006.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya'la*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 13 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn el-. *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevdûa ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme*. 24 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Maârif, 1412/1992.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Gökçay, Banu - Arda, Berna. "Tıp Tarihi Açısından Uyku ve Uyku Araştırmaları". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 3/1 (01 Nisan 2013), 70-78.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Ebi Bekrb. Süleymân el-. *el-Maksadü'l-'alî fi zevâ'idî Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*. thk. Seyyid Kisrevî Hasen. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Arrâk, Nürüddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdirrahmân. *Tenzîhu's-şerî'ati'l-merfûa' 'ani'l-ahbâri's-şenîati'l-mevdû'a*. thk. Abdulvahhâb Abdullatîf - Abdullah Muhammed el-Ğumârî. I-II Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût : Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî (Haydarâbâd: 1952/1372'nin ofseti), 1. Basım, t.y.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Küfî. *el-Kitâb el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidil-mesânidi's-semâniye*. thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdülazîz eş-Şüserî. 19 Cilt. Riyad : Dâru'l-Âsime, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. 7 Cilt. Beyrût : Müessesetü'l-E'lamî li'l-Matbûât (Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizâmiyye, 1911'in tıpkı basımı), 1390/1971.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hind: Matbaatü Dâirati'l-Maârif, 1326.
- İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyâd: Dârü's-Sumey'î, 1420/2000.
- İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Kitâbü's-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr Şemsuddîn. *Zâdu'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 27. Basım, 1415/1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Baskı., 1414.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'lîlu fî mesâilî'l-müstahrece*. 20 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1408/1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1968.
- İbnu'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-esser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *el-Mevdû'ât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 3 Cilt. Medîne, 1. Basım, 1386-1388/1966-1968.
- İmamoglu, A. Vahit. "Uyku Ve Ölümün Tabiatıyla İlgili Çağdaş Müslüman Yorumlarda Nefs Ve Ruh Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997).
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'ın Amaçları Açısından Uyku Hakkında Bir Değerlendirme". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (01 Aralık 2004), 45-77.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mekhûl b. Ebû Müslim". 28/552-553. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc el-. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'i'ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400/1980.
- Muğaltay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâuddîn Muğaltay b. Kılıç b. Abdulah el-Bekcerî. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'ricâl*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. Kâhire: Fârûku'l-Hadîse, 1. Basım, 1422-2001.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifin el-. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-câmî'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1., 1356/1938.
- Özen, Şükrü. "Leys b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/164-168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Râğîb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed er-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dîmaşk: Dâru'l-Kalem; ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Sehâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-. *el-Makâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire ale'l-elsine*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1405/1985.
- Soysaldı, Hacı Mehmet. "Kur'an Âyetleri ve Hadisler Perspektifinden Uyku Hakkında Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (30 Aralık 2018), 79-102.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-Câmiu's-sağîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-Le'âlii'l-masnû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*. thk. Salâh b. Muhammed b. Avîda. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Şahin, Leyla - Aşçıoğlu, Meral. "Uyku ve Uygunun Düzenlenmesi". *Sağlık Bilimleri Dergisi* 22/1 (01 Mart 2013), 93-98.
- Şa'râvî, Muhammed Mütvellî eş-. *Tefsîru's-Şa'râvî-Havâtır*. 20 Cilt. Metâbiu Ahbâri'l-Yevm, 1997.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî eş-. *el-Fevâidü'l-mecmûa fî'l-ehâdîsi'l-mevdûa*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemân. Beyrût: Dârü'l-Kütubi'l-İlmiyye, t.y.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed et-. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. 'Ivedillâh-Abdulmuhsin b. İbrahim. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Ali et-. *Keşşâfu İstilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Refîk el-Acem; Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.

- Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-. *Tehzîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Ğuneym Abbâs Ğuneym-Mecdî es-Seyyid Emîn. 11 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîseti li't Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1. Basım, 1425/2004.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382-1963.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1407.
- <https://www.pedagojiokulu.com/showthread.php/5326-Bebeklerin-kerahet-vakti-uyumasi> (10.01.2012)